

La pràctica dels esports de combat

Un estudi preliminar sobre l'experiència prèvia dels estudiants de la llicenciatura en ciències de l'esport

MIGUEL VILLAMÓN HERRERA

Llicenciat en Educació Física. Facultat de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Universitat de València

CARLOS GUTIÉRREZ GARCÍA

Doctor en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Facultat de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Universidad de León

JULIÁN ESPARTERO CASADO

Doctor en Dret. Facultat de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Universidad de León

J. PERE MOLINA ALVENTOSA

Llicenciat en Educació Física. Facultat de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Universitat de València

Resum

En aquest treball es presenta un primer estudi sobre l'experiència prèvia en la pràctica d'esports de combat que tenen els estudiants de la Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. L'estudi es va basar en la recollida i anàlisi de dades procedents d'un qüestionari administrat als estudiants de primer cicle de la llicenciatura esmentada, de les Universitats de València i de Lleó, a l'inici dels cursos acadèmics 2001-2002 i 2002-2003. Els resultats mostren que prop del 50 % de l'alumnat tenia experiències prèvies en esports de combat. El judo, el karate i el taekwondo són, per aquest ordre, els esports més practicats. No hi ha alumnes amb experiències prèvies en esgrima o lluita grecoromana. D'altra banda, s'observa una baixa presència de les activitats de combat a les classes d'educació física reglada, car solament l'1,36 % dels estudiants van manifestar haver practicat alguna d'aquestes activitats a les classes esmentades.

Paraules clau

Esports de combat, Arts marcial, Judo, Defensa personal, Educació física escolar.

Abstract

In this paper we show a study about the previous experience in fighting sports of Physical Activity and Sport Sciences Degree students. It is based on data gathering and analysis of a questionnaire administered to the students of first cycle of this degree, of the Universities of Valencia and León, to the beginning of 2001-2002 and 2002-2003 academic years. Results show that near fifty percent of the students have fighting sports' experiences. Judo, karate and taekwondo are, in this order, the most practiced sports. There are no students with fencing or greco-roman wrestling experiences. It is also observed a low existence of fighting activities in ruled physical education classes, since only 1,36 percent of the students have practiced these activities in physical education curriculum.

Key words

Fighting Sports, Martial Arts, Judo, Self-defense, School Physical Education.

Introducció

L'extensa difusió i pràctica del judo i d'altres arts marcial en clubs esportius, no guarda una correlació, en el context espanyol, amb la seva implantació en l'educació física escolar. Els esports de combat no es troben entre els més populars a Espanya, però sí que són un tipus d'activitats esportives molt practicades, com es deriva d'algunes dades. A l'última enquesta sobre hàbits esportius dels espanyols, de l'any 2000, es pot comprovar que aquests esports apareixen al setzè lloc en l'ordre de les activitats esportives més practicades, i els correspon un percentatge del 3,5 % del total. Al mateix temps,

però, es troben entre les cinc activitats esportives que presenten més regularitat en la pràctica, atès que, pel cap baix, la meitat dels practicants s'exerciten tres cops per setmana o més (García Ferrando, 2001). Una altra dada significativa és la que fa referència al nombre de llicències federatives. El judo és el cinquè esport amb més nombre de llicències (107.087), després del futbol, la caça, el bàsquet i el golf. Altres esports de combat mostren les dades següents: karate (61.832), taekwondo (37.500), lluita (5.472), esgrima (7.585), boxa (2.907), *kick boxing* (1.861). En total, el nombre de llicències d'aquests esports constitueix prop del 9 % de les llicèn-

►
Taula 1
Nombre de qüestionaris
emplenats per curs
acadèmic, centre i sexe.

	Qüestionaris Universitat de València		Qüestionaris Universitat de Lleó		Qüestionaris totals
	Homes	Dones	Homes	Dones	
Curs 2001-2002	67	32	48	27	174
Curs 2002-2003	69	28	68	29	194
Totals	136	60	116	56	368

cies (224.244) que es van expedir a Espanya l'any 2001 (Consejo Superior de Deportes, 2002).

En un treball anterior (Villamón *et al.*, 2001) es va estudiar la presència dels esports de combat al currículum de les Facultats espanyoles i INEFs que imparteixen la Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. En aquell estudi es va fer palès que el judo forma part, com a matèria troncal, obligatòria i optativa del currículum de gairebé la totalitat dels centres. De la mateixa manera, d'altres esports de combat, com és el cas de la lluita canària, també han aconseguit un espai com a assignatura en aquesta Llicenciatura.

En aquest treball es presenten les dades obtingudes pel que fa a la pràctica dels esports de combat, a partir d'un estudi preliminar que tenia com a finalitat conèixer l'experiència prèvia dels estudiants universitaris de la Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport de les facultats de Lleó i València. Tenint en compte aquest objectiu, es va elaborar un senzill qüestionari que permetés d'ajustar la intervenció pedagògica a les diferents particularitats de nivell amb què arriben els estudiants a les classes de les matèries relacionades amb els esports de combat. Amb això es facilitarien aspectes com ara la programació, la utilització dels coneixements dels alumnes ja iniciats, o la transferència dels coneixements propis del judo a altres activitats de combat o viceversa.

Un altre aspecte d'interès va ser conèixer quines activitats de combat han practicat els estudiants i durant quant de temps en la seva etapa escolar, perquè encara que són molts els autors (vegeu especialment Levine, 1984 i 1995; Brousse *et al.*, 1999; Brown i Johnson, 2000; Molina i Castarlenas, 2002; Villamón i Brousse, 2002), que han assenyalat la pertinència de la inclusió de les arts marcial en el currículum de l'Educació Física, tot defensant per a aquestes el mateix estatus que pugui tenir qualsevol altra mena d'habilitat motriu en el

context esmentat, ni la inclusió del judo i les activitats de combat en els plans d'estudi dels futurs llicenciats en Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport, ni la seva importància real com a pràctiques esportives, es correspon amb l'escassa presència que tenen com a continguts de l'educació física escolar reglada al nostre país, contràriament al que s'esdevé a d'altres països del nostre entorn cultural i geogràfic (vegeu Theeboom i De Knop, 1999).

Objectius

El nostre estudi té com a objectiu principal conèixer l'experiència prèvia en la pràctica d'esports de combat que té l'alumnat de les Facultats de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport de Lleó i València (FCAFDs). També es pretén d'establir quins esports de combat han estat més o menys practicats i quins mostren una major adheència en la seva pràctica. Finalment, també és d'interès obtenir dades empíriques que ens aproximïn al nivell de difusió que tenen aquest tipus d'activitats esportives a les classes d'Educació Física escolar.

Aspectes metodològics de l'estudi

L'estudi preliminar realitzat és una aproximació de caràcter exploratori i descriptiu basat en l'administració d'un qüestionari a una mostra d'estudiants de primer cicle de la Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport.

Mostra

La mostra es va conformar amb els 416 estudiants matriculats en els cursos 2001-2002 i 2002-2003 en les matèries troncales de "Judo" i "Fonaments de Judo i

Activitats de Combat” de les Universitats de València i Lleó, respectivament. La mostra final a la qual es va administrar el qüestionari va ser de 368 estudiants, repartits tal com reflecteix la *taula 1*.

Instrument i procediment de recollida de dades

El qüestionari utilitzat per a l'obtenció de les dades va ser elaborat específicament. S'hi recullen una sèrie de preguntes obertes relatives a variables sociodemogràfiques com ara edat, sexe i lloc de procedència i altres relacionades amb la pràctica del judo i d'altres activitats de combat com les següents:

- Has practicat el judo algun cop? Des de quina edat? Durant quant de temps?
- Has practicat algun altre esport de combat o art marcial? Quin o quins? Des de quina edat? Durant quant de temps?
- Has practicat alguna/es d'aquesta/es activitat/s a les classes d'Educació Física? Quina/es? Durant quantes sessions/cursos?

L'administració del qüestionari es va realitzar durant els primers dies dels cursos acadèmics esmentats anteriorment i la forma d'administrar-lo va ser directa als estudiants mitjançant l'autoresposta.

Variabls d'estudi i anàlisi de dades

Els resultats que es presenten en aquest treball fan referència a les variables d'estudi següents:

- Experiència prèvia en la pràctica d'esports de combat.

- Tipus d'esport de combat practicat.
- Pràctica d'activitats de combat a les classes d'Educació Física escolar.
- Temps de pràctica d'activitats de combat.

Les dades obtingudes en relació amb cadascuna d'aquestes variables es van introduir en un full de càlcul Microsoft Excel 97, on van ser objecte d'un tractament estadístic descriptiu que va consistir en l'obtenció de les distribucions de freqüències i els seus percentatges corresponents.

Resultats obtinguts

A l'estudi realitzat s'han obtingut els resultats següents.

Experiència prèvia en la pràctica dels esports de combat

Dels 368 estudiants sotmesos a enquesta, la meitat aproximadament (el 49,5 %) manifesta haver tingut alguna experiència prèvia en la pràctica de les activitats de combat, l'altra meitat (50,5 %) van manifestar no haver tingut cap experiència pràctica en aquest tipus d'activitats, tal com recull la *taula 2*. També destaca una major experiència pràctica en aquests esports en els estudiants de la Universitat de València en relació amb els de Lleó.

Tipus d'esport de combat practicat

Els esports de combat més practicats són el judo (37,81 %), el karate (25,37 %) i el taekwondo (17,91 %). Entre aquests tres esports sumen el 81,09 % del total d'esports de lluita practicats; el 18,91 % restant es re-

	Qüestionaris Universitat de València		Qüestionaris Universitat de Lleó		Qüestionaris totals	%
	Homes	Dones	Homes	Dones		
Sense experiència prèvia	49	42	57	38	186	50,5
Amb experiència prèvia	87	18	59	18	182	49,5
Totals	136	60	116	56	368	100

◀
Taula 2
Estudiants amb experiència prèvia en activitats de combat i sense experiència.

parteix entre tots els altres esports de combat, tal com es pot apreciar a la *taula 3*.

Cal remarcar, també, que en alguns casos els enquestats havien practicat més d'una activitat, per això no coincideix el nombre total d'enquestats (182) que mani-

Esports de combat	València	Lleó	Total	%
Judo	39	37	76	37,81
Karate	27	24	51	25,37
Taekwondo	24	12	36	17,91
Capoeira	7	2	9	4,48
Kick boxing	4	1	5	2,49
Defensa personal	1	3	4	1,99
Full Contact	3	1	4	1,99
Jujutsu	1	2	3	1,49
Boxa	1	2	3	1,49
Aikido	2	–	2	0,99
Kendo	2	–	2	0,99
Lluita lleonesa	–	2	2	0,99
Lluita canària	1	–	1	0,5
Kung-fu	–	1	1	0,5
Lluita lliure olímpica	1	–	1	0,5
Tai-txi	–	1	1	0,5
Total	113	88	201	100

Taula 3

Tipus d'esport de combat practicat.

festa haver tingut alguna experiència amb activitats de combat de la *taula 2*, amb la suma total de les activitats practicades (201) de la *taula 3*.

Pràctica d'activitats de combat a les classes d'Educació Física escolar

Els resultats reflecteixen l'escassa atenció que es presta a les activitats de combat en el currículum real de l'Educació Física escolar. Només 5 estudiants dels 368 sotmesos a enquesta (l'1,36 %) manifesten haver rebut classes relacionades amb aquesta mena d'activitats.

Temps de pràctica d'activitats de combat

Pel que fa al període de temps que els estudiants han estat practicant aquests esports de combat, els resultats es reflecteixen a la *taula 5*. Hi destaca l'alta adherència que tenen els practicants a aquestes activitats, com ho fa evident que les tres quartes parts de les freqüències obtingudes se situïn en una experiència superior a l'any, i més d'un terç en una experiència superior als tres anys de pràctica. També destaca que els esports que compten amb estudiants amb més anys de pràctica són els tres més estesos (judo, karate i taekwondo).

Discussió dels resultats

La bona acceptació que els esports de combat estan tenint a Espanya, reflectida a les dades esmentades a la introducció d'aquest treball (García Ferrando, 2001; Consejo Superior de Deportes, 2002), es veu confirmada també als resultats obtinguts en el nostre estudi, que indiquen una bona difusió d'aquesta mena d'activitats entre els estudiants de la Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport de la mostra, car gairebé la meitat dels enquestats, el 49,5 %, manifesta tenir experiència en la pràctica d'aquestes activitats.

Taula 4
Pràctica d'activitats de combat en les classes d'Educació Física.

Classes d'Educació Física	València	Lleó	Total	%
Sense inclusió d'activitats de combat	194	169	363	98,64
Amb inclusió d'activitats de combat	2	3	5	1,36
Total	196	172	368	100

Aquest resultat també es troba en consonància amb l'àmplia difusió de la pràctica d'aquests esports entre el jovent del món occidental, com recull el treball de Theeboom *et al.* (2000). Segons estudis comparatius internacionals recollits pels autors esmentats, a molts països aquestes activitats es troben entre els esports extracurriculars preferits pels joves d'entre deu i quinze anys i entre els deu esports més practicats. Pel que fa als esports organitzats, en particular, se situen en segon lloc després del futbol i estan considerades com una de les més importants noves realitats pel que fa a participació esportiva.

Dintre de l'experiència prèvia en la pràctica d'esports lluctatoris els resultats indiquen la predominança del judo, el karate i el taekwondo, en aquest ordre, coincidint amb l'expansió de la pràctica i del nombre de llicències federades d'aquestes disciplines a Espanya, tot i que, en altres esports, com la natació o el ciclisme, el nombre de llicències federatives i la pràctica esportiva popular ja fa temps que va deixar de tenir una relació directa. També es practiquen de forma minoritària molts d'altres esports de combat que han anat emergint els últims anys, fet que corrobora els resultats dels últims estudis sociològics, portats a terme per García Ferrando (2001), on es confirmen les tendències de canvi, ja observades a partir del 1990, típiques de les societats postmodernes com l'espanyola, pel que fa als hàbits esportius de temps lliure i esbarjo de la població, amb una clara retirada en el favor popular dels esports de més tradició federativa i competitiva, amb l'excepció del futbol, i l'apogeu de noves activitats físicoesportives.

Als resultats també s'observa una major pràctica del grup de les arts marcial sobre el dels esports de combat occidentals, i això tot i que gairebé la meitat dels qüestionaris s'han emplenat a Lleó, província que té una forma de lluita autòctona com ho és la Lluita Lleonesa. La lluita grecoromana i l'esgrima no apareixen entre els esports practicats, i això palesa, al nostre entendre, un abandonament dels esports de combat occidentals, molt similar al que s'esdevé a nivell mundial, com recullen els treballs de Cox (1993) i Theeboom i De Knop (1999). Aquests autors i d'altres, com Fouquet (1996), destaquen l'expansió de les arts marcials asiàtiques als països occidentals, en detriment dels esports de combat occidentals, i ho relacionen amb les diferències entre aquests dos tipus d'activitats. Aquestes diferències, no són només de caire tècnic, sinó que les arts marcials tenen com a atractiu principal el fet d'in-

corporar un concepte holístic de l'home i de l'univers, característic de la civilització asiàtica, on les tècniques esportives són considerades quelcom més que simples fenòmens físicomecànics i l'esperit entra en acció tant com el cos.

En contraposició amb la difusió dels esports de combat en el context espanyol, i amb els resultats obtinguts en el nostre estudi, es fa palesa una enorme absència d'aquests continguts en el currículum de l'educació física escolar, atès que només l'1,36% del total d'estudiants enquestats manifesta haver rebut classes relacionades amb aquesta mena d'activitats, i això dona la raó a nombrosos autors que n'han denunciat l'abandonament que pateixen en l'entorn escolar espanyol en general (Olivera *et al.*, 1988; Torres, 1989; Castarlenas, 1990; Carratalà, 1990; Pérez, 1993; Simon, 1997; Brousse *et al.*, 1999; Molina i Castarlenas, 2002).

Activitat	Permanència en la pràctica en anys					Total
	0-1	1-3	3-5	5-7	>7	
Judo	20	18	13	8	17	76
Karate	5	25	6	4	11	51
Taekwondo	3	21	4	2	6	36
Capoeira	5	3			1	9
Kick boxing	2	3				5
Defensa personal	3	1				4
Full Contact		3	1			4
Jujutsu	1	2				3
Boxa	2	1				3
Aikido		2				2
Kendo	2					2
Lluita lleonesa	1	1				2
Lluita canària	1					1
Kung-fu		1				1
Lluita lliure olímpica	1					1
Tai-txi	1					1
Total	47	81	24	14	35	201
%	23,4	40,3	11,9	7	17,4	100

Taula 5

Temps de permanència en la pràctica d'activitats de combat.

A diferència d'Espanya, a la majoria de països europeus no només són populars com a esports organitzats, sinó que en els últims anys hi ha hagut força interès per introduir les arts marcials a les classes d'educació física a l'escola. Per a Brown i Johnson (2000) la pràctica de les arts marcials pot oferir molt a l'educació física, car aporten una visió i unes formes realment alternatives, que poden ajudar a superar el tradicional dualisme cos/ment que històricament arrossega l'educació física occidental. També destaquen un altre aspecte rellevant: el vincle d'unió entre les arts marcials i la no-violència, en desenvolupar experiències físiques seleccionades amb molt de compte, però orientades cap a l'esquivament, en lloc de la permissió d'enfrontaments violents contra altres.

A l'estudi portat a terme per Theeboom i De Knop (1999), a nou països membres de l'Associació Europea d'Educació Física (EUPEA), s'observa que el judo i, en menor mesura d'altres arts marcials i esports de combat, formen part del currículum de l'educació física, en general, en educació secundària. En concret, les disciplines més populars són el judo, el karate i la defensa personal, mentre que d'altres activitats (aikido, boxa, lluita, taekwondo, *savate* o boxa francesa, i esgrima) només estan introduïdes en molt pocs països. En aquest mateix estudi es remarca que la situació als Estats Units és diferent respecte d'Europa. Els nens i joves nord-americans no entren en contacte amb les arts marcials durant les classes d'educació física, sinó que en lloc d'això les practiquen en escoles privades. Per a aquests autors, les classes d'arts marcials incloses a l'educació física es troben enfocades majoritàriament a la defensa personal. Aquest èmfasi en l'enfocament utilitari de l'ensenyament de les arts marcials en l'educació física es basa, probablement, en la preocupació que existeix entre els educadors per la seguretat personal dels nens i nenes davant la violència i la criminalitat.

Una preocupació que també és recollida al recent informe aprovat per l'Assemblea parlamentària del Consell d'Europa, a la seva sessió de tardor del 2002, on es fa una crida als 44 Estats membres perquè endureixin la lluita contra la violència domèstica. A les recomanacions de l'informe i, entre d'altres mesures preventives, s'aconsella als Estats que encoratgin les dones a aprendre tècniques de defensa personal (Nogueira, 2002; Consell d'Europa, Recomanació 1582, 2002).

Tanmateix, la defensa personal només és una de les facetes de les arts marcials, i no s'ha de donar la falsa impressió que és l'única cosa que porta a prac-

ticar-les. Per això, la introducció de les arts marcials a l'educació física escolar ha de ser contemplada, més que com una forma d'eficàcia cap a la defensa personal o l'alt rendiment esportiu, com una activitat formativa. Els alumnes han de descobrir que l'essència de les arts marcials no és diferent de la d'altres esports en els quals ells experimenten sentiments de gaudi o simple competència esportiva.

Conclusions

Dels resultats obtinguts es poden destacar les conclusions següents, que han de ser enteses dintre dels límits de la mostra utilitzada en aquest estudi preliminar:

- Aproximadament la meitat dels estudiants sotmesos a enquesta ha practicat activitats de combat anteriorment als seus estudis universitaris.
- Els esports més practicats són el judo, seguit pel karate i el taekwondo, que representen el 81,9 % del total d'esports de lluita practicats; el 18,91 % restant es reparteix entre tots els altres esports de combat, la qual cosa indica la regressió que pateixen els esports de combat occidentals a favor de les arts marcials orientals.
- Es posa en evidència una absència gairebé total de la pràctica d'activitats de combat a les classes d'educació física escolar en l'àmbit que comprèn la mostra.
- S'ha trobat una alta adherència en els practicants dels esports de combat en general, però molt especialment en els més difosos (judo, karate i taekwondo).
- Encara que un nombre relativament important d'estudiants ha tingut experiència prèvia en activitats de combat, hi ha una gran diversitat d'esports practicats i de nivell assolit en aquests, i això impedeix qualsevol tipus de generalització pel que fa a experiències prèvies de l'alumnat. Transcendent l'estricta marc d'aquestes conclusions, aquesta realitat aconsella abordar les matèries de la Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, relacionades amb aquests esports, començant des de l'etapa d'iniciació.

Aquest estudi pot orientar-se, en el futur, a aprofundir en el coneixement de les diferents formes en què els estudiants de la Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, han realitzat la seva pràctica dels es-

ports de combat, en el camp dels continguts específics desenvolupats, metodologia d'ensenyament, i valors o actituds que es promouen des de la pràctica. També es podria estendre aquest estudi a d'altres centres universitaris, per tal d'obtenir una mostra realment significativa del territori espanyol, i no únicament de dos dels seus àmbits geogràfics. Aquest estudi permetria de generalitzar els resultats, i tenir un major coneixement de l'experiència pràctica dels estudiants universitaris en els esports de combat.

Bibliografia

- Brousse, M.; Villamón, M. i Molina, J. P. (1999). El judo en el contexto escolar. A M. Villamón (dir.), *Introducción al judo* (pàgs. 183-199). Barcelona: Hispano Europea.
- Brown, D. i Johnson, A. (2000). The Social Practice of Self-Defense Martial Arts: Applications for Physical Education. *Quest* (52), 246-259.
- Carratalá, V. (1990). El judo y su aplicación a las enseñanzas medias. *L'Esport i Temps Lliure* (48), 36-39.
- Castarlenas, J. L. (1990). Esports de combat i lluita: aproximació conceptual i pedagògica. *Apunts. Educació Física i Esports* (19), 21-28.
- Consell d'Europa Recomenació 1582 (2002). *Domestic violence against women*. Text adopted by the Assembly on 27 September 2002 (32nd Sitting). Assembly debate on 27 September 2002 (32nd Sitting) (see Doc. 9525, report of the Committee on Equal Opportunities for Women and Men, rapporteur: Mrs Keltošová and Doc. 9563, opinion of the Social, Health and Family Affairs Committee, rapporteur: Mr Hancock).
- Consejo Superior de Deportes: *Estadística de licencias federadas año 2001* [en línia], disponible a <http://www.csd.mec.es/altacomp/marcoalt.htm> [Consulta 02/12/2002].
- Cox, J. (1993). Traditional Asian martial arts training: a review. *Quest* (45), 3, 366-388.
- Fouquet, G. (1996). Que faut-il entendre par arts martiaux? A Y. Kerlirzin i G. Fouquet (coords.), *Arts martiaux. Sports de combat*, (pàgs. 15-50). Paris: INSEP.
- García Ferrando, M. (2001). *Los españoles y el deporte: prácticas y comportamientos en la última década del siglo XX. Encuesta sobre los hábitos deportivos de los españoles, 2000*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte-CSD.
- Levine, D. (1984). The liberal arts and the martial arts. *Liberal Education* (70), 3, 235-251.
- Levine, D. (1995). Martial Arts as a resource for liberal education: the case of aikido. A M. Featherstone, M. Hepworth i B. S. Turner (eds.), *The Body. Social Process and Cultural Theory* (pàgs. 209-224). London: Sage Publications (1991).
- Molina, J. P. i Castarlenas, J.-Ll. (2002). Bases de una propuesta para la enseñanza del judo en el contexto escolar. A J.-Ll. Castarlenas i J.-P. Molina (coords.), *El Judo en la Educación Física. Unidades didácticas* (pàgs. 29-44). Barcelona: Hispano Europea.
- Nogueira, C. (2002). El Consejo de Europa pide una lucha mayor contra el maltrato. El organismo propone que 'se anime' a las mujeres a aprender defensa personal, *El País*, 28 setembre. URL disponible a: http://www.elpais.es/articulo.html?d_date=20020928&xref=20020928elpepiscoc_9&type=Test&anchor=elpepiscoc. [Consulta 29/09/2002].
- Olivera, J.; García-Fojeda, A. i Castarlenas, J. L. (1988). Del juego luctatorio a los deportes de combate. A VV.AA., *Programas y contenidos de la educación físico-deportiva en BUP y FP* (pàgs. 429-455). Barcelona: Paidotribo.
- Pérez, J. P. (1993). Principios para la enseñanza de la lucha en la educación física. *Perspectivas de la Actividad Física y el Deporte* (12), 2-18.
- Simon, W. J. (1997). Las actividades de lucha en el diseño curricular. A VV.AA., *El judo y las ciencias de la educación física y el deporte* (pàgs. 43-50), Vitoria-Gasteiz: SHEE-IVEF.
- Theeboom, M. & De Knop, P. (1999). Asian Martial Arts and Approaches of Instruction in Physical Education". *European Journal of Physical Education* (4), 2, 146-161.
- Theeboom, M.; Chabert, G. i Pianet, P. (2000). Experiences of youngsters in martial arts. A *World Congress Combat Sports Martial Arts*, Amiens (França), 31/3 i 1-2/4. (M. Calmet [Réalisation], *Acts 1st World Congress Combat Sports Martial Arts*, [CD-Rom], Amiens: Samara Informatique. 2002).
- Torres, G. (1989). Activitas de lluita. Caracterització. *Apunts. Educació Física i Esports* (18), 71-74.
- Villamón, M.; Espartero, J. i Gutiérrez, C. (2001). Judo in the new spanish Higher Education Degrees. A *The 2nd IJF World Judo Conference*, Munich, 24 July. URL disponible a: <http://www.ijf.org/htmls/main.html> [Consulta 26/04/2002].
- Villamón, M. i Brousse, M. (2002). El judo como contenido de la educación física escolar. A J. Ll. Castarlenas i J. P. Molina (coords.), *El judo en la educación física escolar. Unidades didácticas* (pàgs. 11-28). Barcelona: Hispano Europea.